

SREČANJA

SREČANJE S ČETNIKI

Da li onaj koji je četništvo gledao samo suženom zenicom za nišan ima oko za istinu iza barikade?

(I, Nedoumica)

Svet, isti kot v »Koreninah« pred sedmimi leti: Morava, najbolj srbska reka, kraji Prerovo, Trnava, Palanka, svet — lep, bogat, reven, zaostal, raven pa hribovit na to ali na ono stran prstene vode, ki »požira njive in ljudi in kaže pot na vzhod, v Azijo, in jo ponuja zahodu, Evropi. Po tej poti gredo skozi Srbijo samo vojske, v obe smeri samo smrt, smrt pod kakršnim koli znamenjem...« V bistvu kmečki svet z vsem tistim, kar mu kot takemu pripada zunanjega s poplavami in sušami, s prahom in blatom, s plotovi in dvorišči, polnimi psov-mešancev, s pašniki, njivami, sadovnjaki, vinogradi, z vsem tistim, kar je še posebej značilno zanj ravno tod: z lubenicami, dinjami, bučami, papriko, murvami, zeleniko, bresti, topoli, s kozuhi, telovniki, šajkačami, šubarami, opankami... (Ta svet je član angloameriške misije pri četniškem štabu med drugim modro popisal takole: »Takoj je mogoče ugotoviti, da je Srbija domala neprehodna dežela. Njihove poti so kakor da vodijo v pekel. V resnici so ti prehodi ob rekah ali gorskih grebenih sedem mesecev na leto neprehodni. Pravijo, da je mogoče ponekod v ravninah potovati tudi z avtomobilom. Takšno stanje komunikacij omogoča srbskim gverilcem (beri: četnikom), da se uspešno bojujejo zoper nacifašizem...« In končno s folkloro in kólom. (Ko ti gospodje iz vojaške misije stopijo na četniški veselici v kólo, se oglasi eden izmed bradatih opazovalcev s takole domačo modrostjo: »*Bem ti narod koji ne ume ni kolo da igra.*«)

Ljudje, nekateri potomci tistih iz »Korenin« na prelomu stoletja, intelektualci, ki so prišli reševat kralja, domovino in narodno vojaško čast iz Beograda, aktivni oficirji in podoficirji razbite jugoslovanske vojske, menihi, mobiliziranci, partizanski dezertjerji, ujeti partizani ali spreobrnjenci, angloameriška vojaška misija, čreda štabskih ljubic in počepk, v glavnem pa vendarle kmetje, in sicer tako kmetje-gazde kakor kmetje-dninarji.

Poglavitne osebe: štab četniškega odreda oziroma pozneje korpusa z vsem, kar sodi vanj ali obenj.

Uroš Babović, komandant odreda, »vojvoda Planinski«, kmet, ki je zrasel ob junaških tradicijah Albanije iz prve svetovne vojne pa na tradicijah kmečkkega veljaštva (česaravno se je povzpел v enega najbogatejših posestnikov v Trnavi iz reveža), invalid brez roke, nosilec Karadordeve zvezde, oče dveh sinov, od katerih je eden v nemškem ujetništvu, drugi pa mu — potem ko je preživel nemško likvidacijo Trnave (Nemci so zgnali prebivalce v cerkev in jo podminirali, vas pa požgali) — odide v partizane. Babović je človek, ki brani svoje kmečko gospodarstvo, družino, srbsko bojevniško čast, ki sovraži tako Nemce kot partizane in se odloči za boj zoper partizane z nemškim orožjem zato, da bi preprečil nemške represalije in da bi se potem — »ko pride čas« — lahko bojeval tudi zoper Nemce.

* Dobrica Ćosić, Deobe, I—III, 1116 str., Prosveta, Beograd 1961.

Babovičeva silaška postava se zruši iz ljubezni do sina, do svoje človeške prihodnosti. Sina dá namreč ubiti, ko ga ujamejo, potem pa ga sam na plečih v krsti odnese v vinograd in ga pokoplje, s čimer se njegovo vojvodstvo nenadoma konča. Odtlej živi obsojen na samoto, zazidan ob sinovem grobu pod stražo četnikov, in velja za človeka, ki je izgubil um, ker se je pregrešil zoper lastno kri. Ob polomu, ko se mu je straža razbežala, izgubljen obsedi pred domačo hišo. Tam mu lastna žena s srpom, s katerim je nekoč prerezal sinovo popkovino, odseka osivelo, bradato glavo. Ženske iz vasi jo potlej nasajeno na vile v procesiji odnesejo do Morave in vržejo v vodo.

Babović je utelešenje »zdrave« kmečke pridobitnosti, pameti in zvitosti, kmečko pojmovanega srbstva, človek, ki ne mara ne politikov ne oficirjev, najmanj pa so mu po srcu intelektualci, o katerih pove svoje mnenje z besedami: »Hočem vojakov, za študente vemo, kam sodijo — v partizane.«

Kosta Cvetič, major bivše jugoslovanske vojske, bojevnik po poklicu, vzgojen od rane mladosti v vojaškem duhu, podoficir, ki se je brez vojaške akademije povzpел do majorja in za katerega je vendarle napočil čas neomejenih možnosti. Najprej je vodja skupine ljudi, ki se ne marajo vdati Nemcem, malo pozneje komandant enote, ki se je združila s partizansko. Ta čas brez pomišljanja zavrne nemško grožnjo, da mu bodo pokončali ženo z otrokoma, malo nato pa se pokori ukazu Draže Mihailovića, ker ga veže oficirska prisega kralju in domovini. Zaradi tega v odločilni bitki za Palanko zapusti partizane, dá pobiti tiste izmed svojih ljudi, ki menijo, da je to izdajstvo, in postane najprej načelnik štaba v četniškem odredu vojvode Planinskega, pozneje pa komandant odreda oziroma korpusa — napredujoč vse do generala.

V Cvetiču so se zbrale vse poglobitvene lastnosti, ki naj bi krasile oficirja nekdanje jugoslovanske vojske: poleg tako imenovane nepolitičnosti (*»politika me se ne tiče«*), spoštovanje formalne oziroma formalistične vojaške ali oficirske časti, »čistega« vojskovalstva tudi napak pojmovano srbstvo in njegova patetika, pri čemer seveda ne mara ne lokavih kmetov ne intrigantskih politikov, kje šele neodločne ali filozofsko obsedene intelektualce. Prepričan je, da so staro Jugoslavijo uničili »politiki, advokati in bratje Hrvati«, kakor je politični svetovalec štaba Bata Pavlović prepričan o njegovi pripravljenosti, »postreliti pol Srbije, da bi postal general«.

Cvetič kljub svoji resnični, samo po svoje pojmovani hrabrosti in poštenju zagazi do kolen v kri. Na koncu dá postreliti celó jedro svoje enote, najstarejše četnike, že poklicne rablje in klavce, ki jih ni nikoli maral, in — ne da bi zvedel, da mu je sin ušel k partizanom — požene obupan in zapit svoj zdemoralizirani korpus v vnaprej zgubljeno bitko s partizani, potem ko je še obsodil na smrt Bato Pavlovića, ker je zagovarjal nečasten beg na zahod, k zaveznikom.

Bata Pavlović, sin zagrizenega obrenovičevca, beograjski politik brez uspeha, v mladosti celo levičar, intelektualec z znanstvenimi ambicijami, ki ostane v aprilu doma, medtem ko bežijo drugi v tujino, in se naseli pri Baboviču v Trnavi, da bi se lahko zbral in pripravil na politično poslanstvo. Zdi se mu, da je ravno zdaj napočil čas za táko in njegovo poslanstvo. Pavlović je kulturni človek, zahodnjak, idejni nasprotnik socializma pa tudi nekaterih preživelih tradicij, zagovornik političnih metod prepričevanja, pridobivanja, kompromisov, spletk in zarot, nasprotnik klavstva, pokolov, oficirske obsedenosti in kmečke »pameti«, branilec »varovanja razgretih srbskih glav«, ne glede na to, kaj trenutno mislijo, hkrati pa človek, ki je prvi pripravljen skleniti tiho za-

vezništvo z Nemci. Zanj je kljub vsemu temu Srbija »tista prava in avtentična samo Nikola Pašić, naše radikalstvo...« Po njegovem se bori četniško gibanje »za državno in nacionalno enotnost Jugoslovancev«, pri čemer smatra (za interno politično potrebo), da je treba glede Hrvatov »popraviti zgodovinsko napako iz leta 1918... Hrvati so ustaši in smrtni sovražniki Srbov... pred začetkom mirovne konference, v splošni zmedbi nemškega zloma, medtem ko bodo zmagovite sile zaposlene z Nemčijo in s svojimi problemi... se z energično akcijo vojske maščevati nad Hrvati... uresničiti enotno srbsko etnično področje in spodsekati korenine hrvatskih nacionalnih aspiracij... s Slovenci ravnati kompromisno in elastično...« itd. Vse v smislu četniške popevke: *Sprem'te se, sprem'te, četnici /Dušanov biće ostvaren san/ srpski će biti sav Balkan.*

Ob koncu je on eden prvih v štabu, ki zasluti popoln polom, in obsojen od lastnih ljudi na smrt naredi politični obračun z besedami: »Bilo je veliko upanje. In najrazličnejše možnosti, a nismo znali. Kmetje so trmoglavo hoteli biti, kar so, oficirji pa so še bolj trmoglavo hoteli biti, kar bi ne smeli biti. A nas je bilo malo. Veliko neumnosti.« Ravno tako začne on med prvimi v štabu premišljevat o begu k partizanom in o sladkostih emigracije. Bolj varna se mu zdi emigracija in z zaroto zoper komandanta Cvetića skuša doseči, da bi se korpus hitro umaknil na zahod. Vendar mu zarota spodleti, tako da se komaj izogne smrtni obsodbi in se zateče med splošnim polomom v samostan.

Mladen Rakić, nacionalistično vzgojeni beograjski študent iz dobre familije, idealist-zeleneec tako v ljubezni kot v politiki, mladenič, ki je prepričan, da ga čaka veličastna politična kariera in katerega namerava za svoje namene vzgajati Bata Pavlović, kar pa mu ne uspe. V dnevniku tega študenta in načelnika propagande v odredu lahko zasledujemo njegov idejni in moralni razvoj od trenutka, ko je zapustil Beograd, do trenutka, ko se razočaran vrne z Ravne gore, iz štaba Draže Mihailovića. Kljub nenehnim idealizacijam, intelektualizacijam in poetizacijam, kljub povelečevanju svojega človeškega uresničevanja v obliki »pravega« četnika, ga nenehoma muči neskladje med tistim, kar je pričakoval, in tistim, kar doživlja. Ko odhaja iz Beograda, piše: »... Resnice so smrtonosne. Zato kričijo in šepčejo laži. Vsem in vsakomur. Laže okupator, lažejo izdajalci, lažejo tudi borci za svobodo. Lažemo, da bi preslepili sami sebe, da bi potešili bližnjega; lažemo iz usmiljenja, lažemo, da bi nas ne bilo strah, da bi ohrabрили, da bi skrili svojo in tujo revščino. Lažemo iz ljubezni in človečnosti, lažemo zaradi poštenosti. Lažemo zaradi svobode. Laž je oblika našega patriotizma in potrdilo naše prirojene inteligence. Lažemo ustvarjalno, z domišljijo, inventivno... Laž je nuja: biološka, psihološka, nacionalna, politična. Beograd je v teh dneh apokalipsa laži...« In ko odhaja v akcijo, da bi se očistil, prerodil, postal tisto, kar hoče (obenem ga dá Uroš Babović simbolično ostriči do golega), piše: »... V mnogih rečeh moram nasprotovati Bati Pavloviću, zakaj voditelji v boju zoper komunizem ne morejo biti ne oficirji poražene vojske ne stari politiki, ki so izgubili državno in nacionalno bitko. Voditelji smo lahko samo mi mladi intelektualci, ideološko in moralno čiste osebnosti... mi z ideali v srcu, neobremenjeni s strankarskim politikantstvom in kramarsko sebičnostjo, kakršna je stara in vodilna jugoslovanska garnitura...«

Navsezadnje — nujno človeško in politično razočaranje hkrati, popolno soglasje z Bato Pavlovićem in — samomor.

Ljubiša Dačić, potomec Tole Dačića iz »Korenin«, še zmeraj hlapec pri Katičevih (spomnimo se, da je Adam Katić pravzaprav sin Tole Dačića, ker je bil Đorđe Katić jalovec), pod vplivom sorodnika Dušana Katića — študenta in komunista — simpatizer in pomočnik partizanov, dokler v stiski ob četniških preiskavah ne klecne pred vojvodo Planinskim in postane njegov oproda. Pozneje je četniški komandant Prerova (kjer zaigra mogotca in oblastnika), ubijalec, obupanec in navsezadnje žrtev četniškega štaba, ko so mu vsi klavci nenadoma napoti.

Ljubiša Dačić je žrtev svoje šibkosti, strahopetnosti, občutka manjvrednosti, maščevalnosti, megalomanije, pa tudi žrtev slabe vesti pred Dušanom Katičem, ki je bil vendarle — tovariš. Lahko bi ga označili — četudi nekoliko grobo — kot utelešenje vsega slabega in tudi tragičnega v vaškem hlapcu, ki je poleg drugega še popolnoma neveden, vsestransko kratkoviden, iz strahu pa celo krvoloč.

Dušan Katić, sin Adama Katića in potomec prerovskega upornika Aćima Katića iz »Korenin«, študent in komunist, vodja partizanske enote, na koncu general in komandant partizanske divizije, postava, ki je nenehoma prisotna samo posredno — v zavesti četnikov, posebno Babovića, ki je mnogo dolžan njegovemu očetu, Cvetića, ki ga je v bitki za Palanko zapustil in izdal, Dačića, kateremu je razlagal socializem. V četniški zavesti živi kot boljševek, ki je iz nerazumljivih razlogov tudi patriot, kot dosleden borec zoper Nemce, kot živa, nenehno pričujoča nevarnost za četniško prihodnost, kot pojem za vse tisto, kar jih moralno in vojaško premaga.

Klavci, zbrani z vseh vetrov od Lazarja Običnega (skrivnostne postave, podobne zlatokopu Nikoli v »Koreninah«) do Podoficirja. Vse skupaj jih dobro označujejo kitice četniških popevk: *Sve za narod i za kralja /napred stupaj, mačem lupaj/ kolji na vse strane ...* ali ... *Drma nam se, trese nam se /šubara i cveće/ ubićemo, zaklaćemo /ko za kralja neće ...*

Na ciničen način označuje klavce in klavstvo član angloameriške vojaške misije takole: »Od vseh uporabnih predmetov pri Srbih nož edino in popolnoma izraža njihove rasne in nacionalne odlike in vso osebnost... Moja osebna izkušnja, ki sem si jo pridobil med Srbi, me opozarja na naslednje: njihova hrabrost ima v nožu čisto fiziološko osnovo. Nož je vir njihove energije. Nož je pri vseh njih razvil nekakšno morbidno obliko uživanja — uživanja v krvi, ki teče pod udarci, veselje nad njeno barvo, noro zadovoljstvo zaradi vonja in okusa krvi. Večkrat sem lahko opazoval četnike takoj po ubijanju sovražnikov z nožem. To so nepozabne podobe. Ti dečki so kazali znake, kakršne kažejo mornarji v bordelih v trenutkih takoj po spolnem aktu. Ista blaženo resignirana utrujenost, sita poraženost, znani gnus nad samim seboj, nekakšna afektivna potreba, da bi dejanje ponovili...«

S tako »filozofijo noža« se ujema tudi članek — pesnitev o nožu, ki ga avtor pripisuje Lazarju Običnemu in v katerem beremo: »Nož je zgodovina človeštva... Nož je estetski simbol našega planeta... Nož je tako rekoč nesmrten... Nož je najzanesljivejša obramba tradicije... Nož je oče epske poezije... on, temelj sveta, naša moč, naša prihodnost...«

Čas, vsa leta druge svetovne vojne pri nas in vsa srbska zgodovina dotlej, živeča v tradiciji, v spominu, v značajih ljudi, v zastojnih izkušnjah, kakor da se je zgostila v razkolih (»deobe«) med ljudmi — strašna in tragična.

Slabo bi bilo, ko bi množica usod, kakršno je pisatelj zgostil v okvirih tega *kolektivnega* romana, ne zastavljala tisoč vprašanj človeške eksistence — tako splošnih kakor posebnih — v danem prostoru in času, predvsem seveda vprašanj ljudske usode tu, v tej vetrovni deželi, tisoč let izpostavljeni tako sovražnikom in vojskam kakor lastnim razkolom in obračunom, deželi, ki se je kot prevladujoča dežela neizmerno slabo urejene mnogonacionalne države nadomoma znašla hkrati v notranjem razsulu in v vrtincu *svetovne vojne*.

Naj jih pustim ob strani in naj izmed vprašanj, ki se ob branju najpogosteje porajajo, izluščim samo nekaj najbolj splošnih, ne da bi smatral, da bi bilo mogoče z odgovori nanje zajeti celotno podobo tega obsežnega, izrazito v epsko širino in psihološko globino zasnovanega dela.

1. Ali so »*Deobe*« predvsem srbske, roman o srbskih usodah na razpotju vojnih let, ali pa imajo morebiti pretenzije, upodobiti usodo vseh naših nacionalnih in razrednih razkolov po vsej Jugoslaviji?

2. Ali je pisatelj, ko si je prizadeval prikopati se do zgodovinskih, razrednih, moralnih, psiholoških korenin teh razkolov in četništva kot posebne manifestacije teh razkolov, kot lažnega buržoaznega upora zoper okupatorja (četniki so si jemali pravico globoko zaničevati izdajalce Nedičevega ali Ljotičevega tipa, ne da bi s tem prizanašali celo »svoji« londonski emigrantski vladi), ali je pisatelj to opravil kot zgodovinar, sociolog, psiholog ali predvsem kot pisatelj z globokim umetniškim razumevanjem, ki ni nujno tudi opravičevanje ali odpuščanje?

3. Ali je v galeriji postav, ki jih je razgrnil na svoji freski, prepričal z živimi ljudmi in se izognil objektivni nevarnosti glede črnobelega upodabljanja, ker je pač vso pozornost posvetil eni strani barikade, in sicer tisti, ki jo je opazoval med vojno samo čez mušico na puški?

4. In končno — ali se je zavedal, kakšnega težkega obračuna se je lotil, kakšno strašno nacionalno bolečino obuja, ko se spopada s političnimi in moralnimi *posledicami* nacionalizma, z napak zastavljenim srbstvom in seveda tudi velesrbstvom (če lahko izraz »srbstvo« zajame celokupnost problemov, kakršnih se v nacionalnem okviru loteva), tistim in takšnim srbstvom, kakršno je lahko najbolj poštene, a politično zmedene ljudi preslepilo, ko se je bilo treba opredeliti? (Zakaj »nacionalizem je v določenem trenutku najbolj sposoben zaslepiti oči širokim ljudskim množicam in jim tako onemogočiti, da bi ločile svoje resnične in trajne interese od bežnih utvar in kratkotrajnih egoističnih zamisli« — Kardelj).

Naj bodo vprašanja, ki se ponujajo, še tako splošne narave, ob samem značaju »*Deob*« so upravičena toliko bolj, ker vsebujejo še vrsto drugih vprašanj naše skupne predvojne in vojne usode v jugoslovanskih mejah, kakor tudi posebej vsakega izmed naših narodov, ki so podobne razkole v taki ali drugačni obliki in obsegu doživeli, ne da bi jih doslej njihovi pisatelji na tako celovit način upodobili.

1. Čosić je storil, kar je edino prav in umetniško mogoče: v svojem romanu pravzaprav ni zapustil rodnih tal, ožje Srbije, v širši jugoslovanski, evropski in svetovni prostor pa je segel samo toliko, kolikor je bilo nujno, da je dal delu potrebne dimenzije, da je to senčno plat srbske narodne usode osvetlil

z lučmi problemov celotne druge svetovne vojne, ne da bi se bal očitka o »lokalnosti«. Hkrati s tem pa je velik del svojega pisateljskega napora posvetil drugi, zgodovinski dimenziji, da bi tako poiskal sedanji usodi svojih ljudi lastne zgodovinske korenine. Le tako je dosegel glede *prostora* in glede *časa*, v katerem se iztekajo ure srbskemu četništvu in v katerem se odloča usoda vsega naroda, več, kakor je mogel nekoč doseči Stevan Jakovljević s »*Srpsko trilogijo*« ali celo več kakor Miloš Crnjanski s »*Seobami*« (pri čemer naj opozorim, da gre samo za primerjavo od daleč, z vsemi rezervami glede vsakega izmed navedenih del). Gotovo je eno: da ima Čosić v primerjavi s tema dvema predvsem to prednost, da se je lahko celotni zgodovinski in moralni situaciji svojih »*Deob*« približal neusmiljeno kritično, neromantično, nesentimentalno, zaradi česar ni njegov roman niti malo zgodovinski, ampak izrazito sodoben in aktualen.

Tako so »*Deobe*« roman najbolj strašnega deleža *srbske* usode v vojnih letih in *srbske* usode dotlej nasploh (posebno še, če jim prištejemo »*Korenine*«), ne da bi zaradi geografske, zgodovinske ali moralne vezanosti na svojo ožjo domovino izgubile kaj tistega, kar imamo za občečloveško veljavno.

2. Ko sem zapisal, da se je Čosić lotil zgodovinske situacije četništva kritično, sem že deloma načel drugo vprašanje: Res da je v »*Deobah*« še bolj kot v »*Koreninah*« zgodovinar, sociolog, psiholog, sodnik, bojevnik z druge strani barikade, vendar samo toliko, kolikor pisatelj mora biti ne glede na to, ali se tega natanko zaveda ali ne, zakaj samo tako je mogel doseči tisto mero umetniške objektivnosti in pravičnosti, ki bralcu dokaže pisateljev človeški razpon, ne da bi se s tem kaj zmanjšala njegova nacionalna in osebna prizadetost ali njegova formalno-estetska prizadevanja.

Da je pri vsem tem njegova končna umetniška sodba o četništvu porazna, gotovo ni krivo to, da je bil sam na drugi strani barikade, temveč predvsem zgodovinska dejstva. Zgodovinska nuja je razrešila ta zamotani nacionalno-razredni vozle neusmiljeno dialektično — pisatelj, ki bi tega ne maral priznati, bi lahko samo sanjaril ali potvarjal.

3. In ker je Čosić ravnal kot pisatelj, ker je umetniško konfrontiral vse aspekte življenja, ki se ga je lotil, se mu kljub nenehni objektivni nevarnosti glede črnobelega uporabljanja ali papirnate deklarativnosti ni zgodilo, da bi bili njegovi junaki samo dobri ali slabi ali samo skonstruirani idejni nosilci srbskega nacionalizma, četništva ali kraljevskega jugoslovanstva, ne pa živi ljudje z vsem, kar sodi k živemu — čeravno to ne velja za vse osebe v enaki meri.

Najbolj živa, celovita, monumentalna, protislovno logična in strašna je postava vojvode Uroša Babovića, ki je hkrati po svojih silaških potezah izredno podobna postavi Aćima Katića iz »*Korenin*«. Izredno žive so tudi podobe Koste Cvetića, Bate Pavlovića, Ljubiše Dačića, Mladena Rakića, Lazarja Običnega itd., manj pa tiste, kjer se je posluževal predvsem ali preveč psihologije ali celo psihopatologije (Gavrilo itd.).

4. Vse že povedano in še marsikaj drugega dokazuje (če bi tega ne vedeli tudi sicer), da se je pisatelj lotil težavne bitke s četništvom *zavestno*, oborožen z vsem, s čimer se lahko pisatelj, o čigar nadarjenosti ne gre dvomiti, še oboroži, hkrati pa z globoko nacionalno in osebno prizadetostjo človeka, ki mu ne more biti vseeno, ko gre za del živega narodnega telesa. In če drži, da je

njegova porazna sodba o četništvu posledica predvsem zgodovinskih dejstev, bo držalo tudi to, da so pošastne človeške deformacije (od podoficirske primitivnosti in krutosti do uživaškega klavstva), ki jih popisuje, posledica vsega, kar se je v četništvu zbralo fizično in duhovno, ne pa pisateljeve politične pristranosti ali apriornega sojenja sovražnikov, s katerimi se je spopadal že drugič.

Njegova vizija četništva, gledana iz perspektive desetih, petnajstih let nazaj, je tako mračna, mestoma tako pošastna, ne da bi kdaj nehala biti človeško razumljiva, kakršno lahko upodobi na platnu narodne usode samo pisatelj, ki ima trden namen govoriti resnico, naj bo še tako bridka in nesmiljena, naj bo še tako presunljiva celo za tiste, ki jo bodo prebirali nekoč v prihodnosti. Podoficirska togost in omejenost, oficirska patetika brez zvena, kmečka zaostalost in lahkovernost, intelektualski oportunistem, gora primitivizma itd. — vse se je zbralo tu kakor v povečevalnem ogledalu: razločno, plastično, oplojeno z vsem tistim iz zgodovinske tradicije, kar je bilo neuporabnega, okrašeno z nacionalističnim frazerstvom, političnim parolarstvom in goljufijami, požegnano z religioznim misticizmom, navsezadnje pa zavreto v kotlu strahu in agonije preživele družbene plasti, ki se je morala pospešeno razkrojiti.

Mislím, da je toliko bridkega o lastnem narodu in njegovi usodi — ne glede na to, da je bilo četništvo samo na smrt obsojeni del tega naroda — povedal pri nas Slovencih doslej samo Ivan Cankar.

III

Za konec tega srečanja s četniki je treba reči še kakšno besedo o formalnih plateh »Deob«.

Čosič je izkoristil vse tehnične pridobitve moderne evropske literature, uporabljajoč jih seveda po lastni presoji.

Opuščanje narekovajev, nizanje dialogov vsakega v svoji vrsti (posebno v množičnih prizorih), filmsko menjavanje prizorov in prizorišč, menjavanje ali soočanje različnih časov, menjavanje stvarnih in namišljenih, tako imenovanih notranjih dialogov, vstavljanje avtomatičnih tekstov brez ločil itd., po drugi strani pa esejistični, člankarski, dnevniški ali zgodovinski vložki ipd. — vse to mu je omogočilo, da je v danih okvirih zbral in strnil kolikor mogoče mnogo (česar bi s tehniko romana »Daleč je sonce« nikakor ne mogel), da je laže zasledoval notranje napetosti, upodabljal nemir, razdvojenost, strah, obup, množično psihozo ipd., hkrati pa vrtal v človeško psiho v trenutku najbolj usodnih odločitev.

Kar zadeva bralca, je taka tehnika ali taka kombinacija tehnik dostikrat dvorezna: prisili ga, da bere intenzivno, ne da bi spuščal kakšna »lažja« mesta, ali da sploh neha brati. Ta tehnika mu je torej koristila, ponekod pa tudi škodovala, škodovala predvsem tam, kjer posamezni prijemi niso notranje, vsebinsko utemeljeni, ampak predvsem formalni (opuščanje narekovajev ipd.), ali tam, kjer gre samo za formalno spogledovanje, ne da bi z njim kaj dosegel.

Če so »Deobe« mestoma podobne širokopotezni freski, mestoma pa prefinjeni miniaturo (predvsem psihološki), delujejo v celoti vendarle predvsem

s svojo kompozicijsko širino, s svojo — da tako rečem — maso in manj z detajli.

Prav zato so tudi roman slabo predstavljali posamezni odlomki, ki smo jih brali v časopisju.

Čosić je svojo drugo bitko s četniki — daljšo in morebiti hujšo od prve — dobil pošteno. Svojo nemajhno pisateljsko nalogo je opravil uspešno in s čutom, ki je potreben, da bi nam predstavil poleg srbskega četništva vso usodo srbskega naroda v usodnih »deobah« druge svetovne vojne.

Spredaj navedeni avtorjev dvom je bil odveč — dobili smo roman, kakršnega doslej v Jugoslaviji — vsaj glede nekaterih reči — še nismo brali in ob katerem so poti k večjim tekstom iz naše še zmeraj več ali manj skicirane polpreteklosti dobro utrte.

Beno Zupančič

REFLEKSIJE

USTVARJALNI JUS?

Marsikdo bi lahko bil presenečen nad popolnim nesorazmerjem med današnjimi, silno dognanimi tehničnimi dosežki in popolno zmedo v juridičnih pojmih, ki vlada v svetu. Nekoliko nevljudno, čeprav popolnoma upravičeno, bi lahko trdili, da vladajo med državami na zunaj vljudna, v resnici pa gusarsko-gangsterska pravila. Edino pravilo, ki ga kljub OZN skorajda vsi priznavajo, se glasi: »Namen posvečuje sredstva«, ali pa isto »pravilo« v angleški verziji: »*Right or wrong, my country!*« Sicer državniki o tem ne govorijo mnogo, nekoliko jih je vendarle sram, da bi to tako odkrito priznali, zato pa jih njihovo dejanje in ravnanje tem bolj nedvoumno kaže kot privržence teh »nenačelnih načel«. Ako bi bili praznoverni, bi lahko rekli, da se najbrž prah Huga Grotiusa, ustanovitelja mednarodnega prava, stalno vrtinči v grobu.

Hruščev piše ostra pisma Kennedyju in v odgovor sprejema še ostrejša. Prav, to je njuna stvar. Nobeden teh predstavnikov »super-velesil« pa ne govori o tem, kaj pravzaprav ima on sam individualno za pravico, za normo in kaj vlada, ki jo predstavlja. Nobeden ne pove, za kakšne vrste pravico bi živel in umrl in o čem je prepričan, da bi bilo najbolj primerno za človeštvo, da bi stvari uredilo po svoje in potem vsaj za nekaj desetletij živelo varno in srečno.

Ali pa proces proti Eichmannu. Dejstva, ki prihajajo na dan, so seveda grozna in pošastna. Vendar je prav tako pošastno dejstvo, da ne obstoji kodeks mednarodnega, splošno priznanega prava in da ni nobene individualne zaščite. Individuum ni zaščiten in nobenemu vplivnemu piscu ali kolegiju zakonodavcev ne pride na misel, da bi pravice individualne zaščite, recimo tako kakor »*Habeas corpus*«, spravil v red predpisov, na katere se je mogoče sklicevati. Marsikdo med nami se spominja, da se je v gimnazijskih letih zgrozil nad trdoto Hamurabijevega zakonika. No, v stari Mezopotamiji je tudi suženj imel čisto določene pravice; nikakor ni bil popolnoma brezpraven. Ana Frank in David Rubinowicz pa nista imela prav nobene zaščite, tako da bi bila lahko